

УДК 347.962.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.25>

ПРИНЦИП MUTATIS MUTANDIS ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ЗМІНИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ПОЗА МЕЖАМИ РОЗУМНОЇ ДИСКРЕЦІЇ

Бондарєва М.,
доцент кафедри юстиції
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3170-1307
e-mail: bonmash02@gmail.com

Шкрібляк К.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України,
приватний нотаріус
Київського міського нотаріального округу
ORCID: 0000-0001-5486-788X
e-mail: notar5888@gmail.com

Шмарьова Т.,
старший викладач кафедри загальнотеоретичного
правознавства та публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0009-0004-8288-2023
e-mail: tetyana.naukma@gmail.com

Бондарєва М., Шкрібляк К., Шмарьова Т. Принцип mutatis mutandis як інструмент для зміни судової практики поза межами розумної дискреції.

Статтю присвячено аналізу підставності змін у практиці Великої Палати Верховного Суду, яку слід розглядати як відступ від попередньо сформульованих правових позицій відносно ефективного способу захисту права, за допомогою принципу mutatis mutandis.

Наголошено на наявності у науковців права здійснювати критичний аналіз судової практики в контексті її відповідності/не відповідності доктрині. Проведено розмежування між правом тлумачення судом законів й реалізацією дискреційних повноважень, у яких ступінь дискреції оцінюється як необґрунтований та надмірний; аргументовано застосування вживаних лекційних конструкцій. Акцентовано увагу на неприпустимості практичного втілення у судову практику окремих, довільно обраних елементів наукової дискусії, зокрема, що стосується принципу stare decisis й обґрунтуванні за його допомогою права на суддівську нормотворчість – у вигляді прецедента, що де-факто вже існує на практиці і визнається теорією, але, називаючись прецедентом, не є тотожним класичному англійському прецеденту.

Аналіз проведено за трьома векторами, які відповідають різним періодам й відповідним їм стандартам судової практики. Перший – зміна позиції з «помилка в обранні ефективного способу захисту як самостійна підстава для відмови у позові» до «відмова у вирішенні спору через неефективність обраного позивачем способу захисту фактично може розглядатися як обмеження права на доступ до суду». Другий – запровадження гнучкого підходу до розуміння принципу диспозитивності й відходу від надмірно формальної оцінки «належної позовної вимоги», яка «не може бути розцінена судами як неналежний спосіб захисту». Третій вже знаменує висновок «про інтерпретацію» позовної вимоги, mutatis mutandis – з метою повного захисту права в одному процесі.

У висновку зазначено, що тлумачення (інтерпретація) позовної вимоги суперечить принципу диспозитивності, а гнучке його тлумачення на користь такої інтерпретації порушуватиме право іншої сторони, яка не зможе передбачити результат такої інтерпретації при побудові й доведен-

ні власної позиції. Надмірне захоплення судами нововведеннями – з, фактично, привласненням права на нормотворення й відходом від доктрини, навряд чи сприятиме правосуддю. На це похідним чином вказують нерідкі відступи від попередніх правових позицій, що не сприяє юридичній визначеності.

Ключові слова: ефективний спосіб захисту, *mutatis mutandis*, *stare decisis*, прецедент, прецедент-глумачення, відступ від правових позицій, принцип диспозитивності, *jura novit curia*, інтерпретація позовної вимоги.

Bondareva M., Shkriblyak K., Shmaryova T. The principle *mutatis mutandis* as an tool for changing judicial practice beyond the limits of reasonable discretion.

The article is devoted to the analysis of the validity of changes in the practice of the Grand Chamber of the Supreme Court, which should be considered as a deviation from previously formulated legal positions regarding the effective way of protecting the law, using the *mutatis mutandis* principle.

It is emphasized that scientists have the right to carry out a critical analysis of judicial practice in the context of its compliance/non-compliance with the doctrine. A distinction was drawn between the right to interpret laws by the court and the exercise of discretionary powers, in which the degree of discretion is assessed as unreasonable and excessive; the use of used lecture structures is argued. Attention is focused on the inadmissibility of the practical implementation of individual, arbitrarily selected elements of the scientific debate into judicial practice, in particular, concerning the principle of *stare decisis* and the justification with its help of the right to judicial rule-making - in the form of a precedent that *de facto* already exists in practice and is recognized by theory, but, being called precedent, is not identical with classical English precedent.

The analysis was carried out according to three vectors corresponding to different periods and appropriated standards of judicial practice. The first is a change in the position from “a mistake in choosing an effective method of defense as an independent reason for refusing a claim” to “a refusal to resolve a dispute due to the ineffectiveness of the method of defense chosen by the plaintiff can actually be considered as a limitation of the right to access to court.” The second is the introduction of a flexible approach to understanding the principle of dispositiveness and moving away from an overly formal assessment of the “proper claim”, which “cannot be considered by the courts as an improper method of protection”. The third already marks the conclusion “about the interpretation” of the claim, *mutatis mutandis* - for the purpose of full protection of the right in one process.

The conclusion states that the interpretation (interpreting) of the claim contradicts the principle of dispositiveness, and its flexible interpretation in favor of such an interpretation will violate the right of the other party, who will not be able to predict the result of such an interpretation when constructing and proving its own position. Courts’ excessive fascination with innovations - with the usurpation of the right to rulemaking and departure from the doctrine - is unlikely to contribute to justice. This is indirectly indicated by frequent deviations from previous legal positions, which do not contribute to legal certainty.

Key words: effective method of protection, *mutatis mutandis*, *stare decisis*, precedent, precedent-interpretation, deviation from legal positions, principle of dispositiveness, *jura novit curia*, interpretation of a claim.

Постановка проблеми. Безпосереднє втілення у судову практику принципів верховенства права і справедливості зумовили її бурхливі якісні зміни. Суди активніше почали застосовувати принципи права, за допомогою яких було започатковано вдалі новели, наочним прикладом яких можна назвати інститут фродакторності, а також, на відміну від короткої й не зовсім доречної практики імплементації естопелю як інституту англо-саксонського права – доктрини *venire contra factum proprium*.

Зворотнім боком новаторства став достатньо частий відхід від попередніх правових позицій, сформульованих Верховним Судом/Великою Палатою Верховного Суду. І хоч, звісно, слово «частий» несе у собі велику вагу оцінки й суб’єктивізму, така ознака судової практики як непослідовність становить проблему як для процесуючих юристів, так і, у першу чергу, осіб, що їх інтереси представляють.

Як показує сталий і успішний досвід, наприклад, країн Північної Європи, наукова спільнота залучена до процесів нормотворення й правозастосування, і ступінь такої залученості є значним.

Симбіоз і гармонія доктрини і практики мають більше позитивного, ніж їх роз'єднання й віддалення, коли доктрина як джерело права не застосовується, а судова практика творить власну доктрину.

Отже, **метою статті** є аналіз судової практики на прикладі одного судового кейсу – в аспекті її не/последовності, відповідності диспозитивності як принципу (одній із засад) цивільного судочинства, а також узгодженості із доктринальними підходами.

Принцип поваги до суду й незалежність судової гілки влади зобов'язують поважати судові рішення, висловлюючи незгоду із ними виключно у процесуальний спосіб. Натомість академічне середовище не тільки дозволяє критичний аналіз, але й заохочує його, будучи ледь не єдиним інструментом контролю від юридичного свавілля.

Стан опрацювання. Питання дискреції (суддівського розсуду) досліджував науковець з багатою суддівською практикою М. Савенко. Грунтовний огляд основних наукових поглядів щодо названого питання зроблено О. Жильцовим, у роботі якого висвітлено погляди В. Ковальського, А. Барака, О. Папкина, О. Рогач та інш.

Виклад основного матеріалу. Від 30 вересня 2016 р. Верховний Суд був наділений правом тлумачення законів, що значно й у позитивному ключі збагатило судову практику.

Разом із тим, непоодинокими є випадки, коли викладені Верховним Судом правові позиції не знаходять підтримки у науковому середовищі, створюючи між доктриною і практикою ще не прірву, але, очевидно, помітні розбіжності.

Для прикладу, можна звернутися до постанови Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 р. у справі № 496/1059/18, провадження № 14-209цс21 [1]. У березні 2018 р. ОСОБА_1 звернувся до Біляївського районного суду Одеської області з позовом до Товариства та ОСОБА_2, у якому просив визнати недійсним з моменту укладення договір іпотеки № 1-2716 від 30.06.2006, укладений між ОСОБА_2 і обласною дирекцією «Райффайзен Банк Аваль», а також вилучити з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, Реєстру прав власності на нерухоме майно, Державного реєстру іпотек, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна записи про обтяження.

Рішенням суду першої інстанції, з яким погодилась колегія апеляційного суду, позов було задоволено, визнано недійсним Договір та вилучено з Реєстру запис щодо обтяження об'єкту нерухомості.

При касаційному перегляді справи Верховний Суд критично підійшов до необхідності для ефективного захисту права позивача визнати Договір іпотеки недійсним, скасувавши в цій частині рішення суду першої інстанції. Також, при касаційному перегляді Верховним Судом підтверджено власну правову позицію відносно кваліфікації позову про усунення перешкод у розпорядженні володіючим власником своїм майном як негативного, за умови відсутності між позивачем і відповідачем зобов'язальних відносин.

Втім, варто акцентувати увагу на мотивуванні Суду під заголовком «Щодо належної інтерпретації вимоги про усунення перешкод у вигляді зареєстрованого обтяження іпотекою». Аргументація суду, по суті, звелась до трьох аргументів:

- статтею 13 ЦПК України закріплено принцип диспозитивності, відповідно до якого суд позбавлений можливості формулювати позовні вимоги замість позивача;
- разом із тим, надмірно формалізований підхід до заявлених позовних вимог суперечить завданням цивільного судочинства;
- третій аргумент заслуговує на його цитування: «якщо позивач заявляє вимогу, яка за належної інтерпретації може ефективно захистити його порушене право, суди не повинні відмовляти у її задоволенні виключно з формальних міркувань, оскільки це призведе до необхідності повторного звернення позивача до суду за захистом його прав (які за наведених умов могли бути ефективно захищені), що не відповідатиме принципам верховенства права та процесуальної економії (див. *mutatis mutandis* висновки Великої Палати Верховного Суду, викладені в пунктах 117-118 постанови від 21.12.2022 у справі № 914/2350/18 (914/608/20)), п. 8.45».

На підставі зазначеного, а також із врахуванням мети позову та його обґрунтувань, Верховний Суд виснував: «заявлену позивачем вимогу вилучити Записи з Реєстру слід інтерпретувати як вимогу про скасування державної реєстрації права іпотеки [...]».

Аналізуючи висновки і мотивацію судового рішення, варто виокремити чотири аспекти.

По-перше, Велика Палата Верховного Суду у справі № 914/2350/18 (914/608/20) дійсно розглянула питання відмови від надмірно формального підходу до обраного позивачем способу захисту

– в розрізі їх повної відповідності передбаченим Господарським кодексом України та Цивільним кодексом України таким способам (п. 117) та гнучкого ставлення до принципу диспозитивності – за умови, що особою заявлена «належна позовна вимога, яка може її ефективно захистити, суди не повинні відмовляти у її задоволенні виключно з формальних міркувань» [2], оскільки така відмова призведе до затягування процесу захисту порушеного права (п. 118).

Одночасно варто наголосити, що у згаданому рішенні Велика Палата не інтерпретувала обраний позивачем спосіб захисту, але оцінила його на предмет належності й здатності ефективно захистити порушене право, що не видається одним і тим самим: «[...] вимога про скасування рішення державного реєстратора про державну реєстрацію прав на нерухоме майно не може бути розцінена судами як неналежний спосіб захисту» (п. 115) [2]. Для порівняння. В аналізованій постанові від 10 квітня 2024 р. у справі № 496/1059/18 Велика Палата: 1) конкретизуючи висновки об'єднаної палати КГС ВС, викладені у постанові від 06.08.2021 р. у справі № 910/20607/17, зазначила необхідність застосування негаторного способу захисту для ефективного захисту прав володіючого власника нерухомого майна, щодо якого до Реєстру незаконно внесено запис про іпотеку іншої особи, з якою власник не перебуває у зобов'язальних відносинах (п. 8.39); 2) встановила, що визнання негаторного позову як ефективного способу захисту порушеного права дозволяє власникові звертатись до суду із вимогою про скасування державної реєстрації права іпотеки сторонньої особи (п. 8.39); 3) наголосила, що оспорювання ланцюга договорів і інших правочинів не створює для позивача жодних правових наслідків, тому не може вважатися ефективним способом захисту; 4) разом із тим, ідеологічно й текстуально поєднану із ним, неефективним, вимогу про вилучення запису з реєстру запропонувала – після певної інтерпретації та з метою судової економії, вважати належною вимогою: про скасування державної реєстрації права іпотеки (п.п. 8.37, 8.38, 8.45).

Тобто, інтерпретація можливості вважати вже заявлену вимогу ефективним способом захисту поступово перетворилась на інтерпретацію самої позовної вимоги, яку позивач ніколи (судячи з матеріалів у відкритому доступі) не заявляв, але яку Велика Палата, виходячи з загальних принципів верховенства права та *mutatis mutandis*, механічно привела до знаменника ефективності.

По-друге, у пункті 115 постанови Великої Палати від 21.12.2022 у справі № 914/2350/18 (914/608/20) міститься вказівка, що висновок про належність обраного позивачем способу захисту та відповідність його положенням ст. 16 ЦК України зроблено з врахуванням обставин конкретної справи.

Натомість, до вказаної постанови міститься окрема думка, частково розбіжна – щодо мотивації, де зазначено, що передбачений ст. 16 ЦК України спосіб захисту як приведення у стан, який існував до порушення, «є не окремим способом захисту, а узагальненням групи способів захисту, до якої входять, зокрема, виндикаційний, кондикційний, негаторний позови» [3]. Тобто, йдеться про речово-правові способи захисту, у той час як п. 115 постанови констатує існування між позивачем та відповідачем договірних (зобов'язальних) відносин. При цьому не варто забувати, що не тільки з доктрини цивільного права відомо, але й сам Верховний Суд встановив незастосовуваність до зобов'язальних правовідносин речово-правових способів захисту, і навпаки: наразі відсутні приклади відступу від правової позиції, сформульованої у постанові [4] Верховного Суду України від 11 грудня 2012 року у справі № 3-65Гс12: «[...] у разі встановлення наявності речово-правових відносин не застосовується зобов'язальний спосіб захисту».

Очевидно, друга група аргументів потребує проміжних висновків, які частково можуть вважатися продовженням аргументації – за рахунок наведення нових доводів.

Так, при вирішенні справи № 914/2350/18 (914/608/20) перед суддями Великої Палати постало питання виконання вимоги про відповідність обраного способу захисту вимогам ст. 16 ЦК України, у той час як ст. 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (в редакції на день звернення із позовом) було передбачено інші способи захисту. Судді, які висловили окрему думку, зазначили, що визначально законодавцем не закладалось положення про конкуренцію норм, а передбачені названим законом способи захисту застосовуються виключно у випадку, якщо цього вимагає специфіка нерухомого майна як об'єкта цивільних прав.

Отже, спроба вирішити конкретне і далеко не однозначне питання, як вбачається, призводить до створення колізійної практики, що, у свою чергу – прямий шлях до порушення принципу юридичної визначеності.

По-третє. Як вбачається, судова практика є більш-менш стабільною.

Ледь не вперше Велика Палата Верховного Суду сформулювала правовий висновок щодо важливості правильного обрання ефективного способу захисту порушеного, оспореного або невизнаного права чи інтересу у 2018 р.: «Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Такі право чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам» (п. 57) [5].

У подальшому була сформульована правова позиція, що обрання позивачем неефективного способу захисту становить самостійну підставу для відмови у позові, і така позиція стала уніфікованою й такою, що не викликала сумнівів: постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 905/1926/16 (п. 40), від 30.01.2019 у справі № 569/17272/15-ц, від 02.07.2019 у справі № 48/340 (п. 6.41), від 11.09.2019 у справі № 487/10132/14-ц (п. 89), від 01.10.2019 у справі № 910/3907/18 (п. 48) [10].

20 вересня 2023 р. Велика Палата повернула справу № 592/11227/20 (провадження № 14-100цс23), яку передано КЦС ВС з метою відступу, зокрема, від численних висновків ВП ВС про те, що обрання позивачем неефективного (неналежного), на думку суду, способу захисту порушеного права може бути самостійною підставою для відмови у задоволенні позову [10]. В ухвалі від 20.09.2023 р. у справі № 592/11227/20 зазначено, що «Практика задоволення саме тих способів захисту, які є ефективними для захисту (поновлення) конкретного права позивача є усталеною. Вона відповідає завданню цивільного судочинства (стаття 2 ЦПК України) і європейським гарантіям захисту права (стаття 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (п. 43) [6].

По-четверте. Інструментарій «м'якої революції» – принцип *mutatis mutandis*.

Загалом, принцип *mutatis mutandis* до недавнього часу був застосовуваним передовсім до діяльності Європейського суду з прав людини. Принцип має латинське походження й означає «змінити те, що потрібно змінити». Вважається, що принцип *mutatis mutandis* відображає концепцію динамічного тлумачення норм Конвенції, зокрема, коли Європейський суд переносить сформульовані висновки на неподібні правовідносини [7].

Наразі, як показує аналіз практики, названий принцип застосовують у тісній зв'язці з поняттям процесуальної економії, справедливості та у контексті вирішення завдань судочинства.

Якщо принцип *mutatis mutandis* відображає динаміку тлумачення, то принцип *stare decisis*, що також має латинське коріння (*stare decisis et non quieta movere* – стояти на вирішеному й не порушувати спокою) означає певний консерватизм. Зокрема, саме його було покладено в основу англійського прецедентного права (*common law*).

Натомість, наразі робиться спроба своєрідного одночасного застосування цих принципів: принцип «*stare decisis*» використовується для обґрунтування права суду створювати прецеденти (судова правотворчість), а принцип «*mutatis mutandis*» – для визначення підставності випадків, у яких потребуються зміни.

«Якщо в законодавстві України немає формалізованого поняття «прецедент», це не означає, що де-факто його не існує. Не обов'язково треба розглядати прецедент у так званому класичному розумінні, пов'язуючи його з джерелами права в англосаксонській правовій системі, – зазначив Дмитро Гудима. – Одним з видів судових прецедентів у теорії права виділяють прецедент-тлумачення» [7]. Безумовно, у висловленому є доля істини. Юридична наука і судова практика динамічно розвиваються і не заскорюються у догматиці. Так, авторитетне джерело визначає необхідність й потребу запровадження прецедентної практики: «[...] прецедентне право як наближене до конкретних життєвих ситуацій, на відміну від деяких абстрактних норм законодавства, більш адекватно реагує на динамізм сучасного життя [...]» [9, с. 162], але констатує, що наразі, з точки зору теорії права, рішення судів вищих інстанцій давно вже слугують допоміжними джерелами права.

Наразі виникає низка питань без відповідей. По-перше, чому саме «прецедент» і наскільки коректним буде перехід до прямого суддівського нормотворення без відповідного законодавчого унормування цього питання, якщо рішення вищих судових інстанцій і так є допоміжними джерелами права? По-друге, наскільки і як це буде співвідноситися з належністю України до сім'ї романо-германського права? Нарешті, по-третє, як буде співвідноситися із принципом *stare decisis* доволі частий відступ Верховним Судом від попередніх правових позицій? Очевидно, що вся справа – у зміні концепції правозастосування на нормотворення. Та чи таке вже недосконале вітчизняне законодавство?

Від проблеми загальної – до конкретного судового кейсу.

М. Савенко визначає суддівський розсуд як елемент «свободи судді при вчиненні певних процесуальних дій. Межі цієї свободи визначаються завданням суду, рамками закону та права» [11, с. 75]. За визначенням О. Жильцова «Судова дискреція (суддівський розсуд) – це вид правозастосовної діяльності, який передбачає надання для суду у випадках, передбачених правовими нормами, повноважень з вибору рішення у межах, встановлених законом, виходячи із принципів права, моралі та конкретних обставин справи з метою винесення законного, справедливого та обґрунтованого рішення» [8, с. 15].

Статтею 13 ЦПК України визначено сутність принципу диспозитивності, який, відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 2 ЦПК України визнається засадничим у цивільному судочинстві.

Порушення принципу диспозитивності – шляхом гнучкого до нього ставлення, з використанням принципу *mutatis mutandis* тощо: 1) має визнаватись прямим порушенням, і не має значення, з якою метою; 2) не може вважатись тлумаченням закону, але є виходом за межі дискреції, оскільки судовий розсуд можливий виключно в рамках закону, а не всупереч; 3) порушуватиме права інших учасників судового процесу.

Висновки. В рамках нормотворення або правозастосування порушення принципів і норм, які визначають права і обов'язки всіх сторін судового процесу, є недопустимим, оскільки у такому випадковій захист права позивача стане його порушенням для відповідача. Якщо в межах однієї справи така правова позиція, можливо і напевно, буде виправданою, то претензія її на статус прецеденту – точно ні. До того ж, призведе до необхідності її зміни, якщо застосування її до іншого спору буде видаватись несправедливим і незаконним. Таким чином, надмірне захоплення судами нововведеннями – з, фактично, привласненням права на нормотворення й відходом від доктрини, навряд чи сприятиме правосуддю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 р. у справі № 496/1059/18, провадження № 14-209цс21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118465137> (дата звернення 31.05.2024 р.).
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 грудня 2021 р. у справі № 914/2350/18 (914/608/20), провадження № 12-83гс21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108480607> (дата звернення 31.05.2024 р.).
3. Окрема думка суддів В. Британчук, Ю. Власова, Ж. Єленіної та Л. Рогач на постанову Великої Палати Верховного Суду від 21 грудня 2022 року у справі № 914/2350/18 (914/608/20) (провадження № 12-83гс21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109132747> (дата звернення 03.06.2024 р.).
4. Постанова Верховного Суду України від 11 грудня 2012 року у справі № 3-65гс12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/28107513> (дата звернення 11.06.2024 р.).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2018 р. у справі № 338/180/17, провадження № 14-144цс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905> (дата звернення 05.06.2024 р.).
6. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 20 вересня 2023 р. у справі № 592/11227/20, провадження № 14-100цс23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114021135> (дата звернення 05.06.2024 р.).
7. «В законодавстві України не закріплено поняття прецедент, однак це не означає, що де-факто його не існує» – Дмитро Гудима. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/659262/> (дата звернення 05.06.2024 р.).
8. Жильцов О.Л. Поняття і підстави судової дискреції (суддівського розсуду) // *Юридичний бюлетень: наук. журнал.* – Одеса: ОДУВС, 2017. Вип. 4. С. 8–17.
9. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.
10. Негаторний та віндикаційний позови у практиці Верховного Суду: Анастасія Грабовська. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/grabovska-anastasiia/articles/negatornii-ta-vindikaciinii-pozovi-u-praktici-verhovnogo-sudu-anastasiia-grabovska> (дата звернення 08.06.2024 р.).
11. Савенко М.Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі // *Наукові записки НаУКМА.* Том 26. Юридичні науки. 2004. С. 75–79.